

Олег БАЖАН*

До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста

На основі щоденникових записів, архівних документів вивчається ставлення першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста до пам'яткоохоронної справи, культурницьких ініціатив української інтелігенції, дисидентського руху в УРСР.

Ключові слова: П. Шелест, дисидентський рух, пам'яткоохоронна справа.

Репутація здібного управлінця, міцного господарника, доброзичливі стосунки з першим секретарем ЦК КПУ М. Підгорним сприяли стрімкому кар'єрному зростанню першого секретаря Київського обкому КПУ Петра Шелеста. У серпні 1962 р. П. Шелеста обрали секретарем ЦК КПУ. Черговий зигзаг в кар'єрі Петра Шелеста припав на літо 1963 р. Учасники пленуму ЦК КПУ 2 липня 1963 р. одноставно підтримали пропозицію прибулого з Москви секретаря ЦК КПРС Миколи Підгорного про обрання першим секретарем ЦК КПУ П. Шелеста.

Важлива роль П. Шелеста в усуненні М. Хрущова посилила його власні позиції у вищому політичному керівництві країни. У середині листопада 1964 р. його обрали членом президії ЦК КПРС (в якості кандидата в члени президії ЦК КПРС Петро Шелест перебував лише 11 місяців з грудня 1963 р.). Новий статус в партійній ієрархії, надавав ваги та значимості виступів Петра Шелеста на засіданнях президії (згодом політбюро) ЦК КПРС, дозволяв активно боронити економічні інтереси УРСР, відстоювати елементи культурної самобутності республіки, сміливо порушувати питання стосовно більшої незалежності республіканських структур у господарських питаннях. Нетипова на той час поведінка українського партійного вождя базувалася, на думку дослідника Ю. Шаповала,

* *Бажан О.Г.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

«на своєрідній подвійній лояльності — загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванню між двома політичними дискурсами — централізаторським і анти централізаторським»¹.

Звичайно П. Шелест не був заповзятим націонал-комуністом, проте він щиро вірив у федеративну структуру СРСР, рівноправність усіх народів.

У повсякденній роботі, окрім вирішення проблем, які стосувалися господарської сфери, питань науки, перший секретар ЦК КПУ постійно опікувався суспільно-політичним та культурним життям в республіці. «Особлива позиція» першого секретаря відчутно позначилася на офіційній політиці у галузі історії. На початку 1960-х рр. Петро Шелест був одним із натхненників створення унікальної краєзнавчої енциклопедії — двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР». Ідея фундаментальної історичної праці зародилася у Шелеста коли він працював першим секретарем Київського обкому КПУ. Під час чергової поїздки по ланам області машина керівника області загрузла у болоті. То ж довелося першому секретарю Київського обкому КПУ заночувати у найближчому селі. Там у помешканні діда, П. Шелест випадково звернув увагу на дореволюційну книгу, у якій містився докладний опис села, зроблений вдумливим дияконом. Ознайомлення з книгою породило бажання П. Шелеста створити сучасну науково-популярну працю, яка б переповідала біографії майже 40 тисяч населених пунктів України. У травні 1962 р. президія ЦК КПУ прийняла спеціальне рішення про підтримку енциклопедичного видання про історію міст і сіл Української РСР. Всю практичну роботу вище партійне керівництво поклало на заступника голови Ради міністрів УРСР Петра Тронька та редакцію Української Радянської Енциклопедії на чолі з письменником Миколою Бажаном. У збиранні матеріалу та написанні нарисів про міста та села брали участь працівники обласних державних архівів, музеїв, краєзнавчо-

¹ Шаповал Ю.І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Укр. істор. журнал. – 2008. – № 3. – С. 138.

дослідних установ. Державна історична бібліотека України спільно з Інститутом історії АН УРСР розробила методичні рекомендації щодо організації роботи обласних бібліотек з надання допомоги авторам «Історії міст і сіл...». Петро Шелест неодноразово проводив спеціальні наради, присвячені підготовці багатотомної колективної праці. Створене зусиллями 100-тисячного авторського колективу фундаментальне енциклопедичне видання включало 10 160 статей і довідок, 9 000 ілюстрацій про історію українських міст, сіл і районів. Видання унікальної серії книг упродовж 1960-х – початку 1970-х рр. започаткувало новий напрям у вітчизняній історіографії, сприяло розвитку краєзнавчого руху в УРСР. У лютому 1974 р. Бюро відділення історії АН УРСР прийняло спеціальну постанову «Про досвід підготовки і видання “Історії міст і сіл Української РСР” у 26 томах», якою рекомендувало всім історичним закладам Академії наук союзних та автономних республік «використати науково-організаційні принципи й методикку роботи головної редколегії і авторського колективу цього видання». У 1976 р. авторський колектив «Історії міст і сіл УРСР» удостоєний Державної премії СРСР.

Спираючись на низку джерел, можна стверджувати, що Петро Шелест сприяв зусиллям наукової громадськості та творчої інтелігенції щодо політичної реабілітації репресованих чи незаслужено забутих літераторів, митців, учених, громадських діячів. В 1965 р. П. Шелест особисто звернувся до ЦК КПРС із проханням «дати згоду на розгляд питання про посмертну реабілітацію у партійному відношенні» голови Раднаркому УСРР в 1934–1937 рр., одного з лідерів партії боротьбистів Панаса Любченка².

Як пригадував відомий український літератор Віталій Коротич П. Шелест підтримав ідею перевидання творів одного з провідних діячів Української Центральної Ради та Директорії УНР Володимира Винниченка, котра виникла на з'їзді письменників УРСР в 1965 р. Проте у Львові знайшовся якийсь

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 5990, арк. 68.

«суперпатріот», який прокоментував це приблизно так: «*Нарешті, дожили до перевидання прем'єр-міністра часів Директорії*». Після цього комісію, яка мала займатися перевиданням, швидко розформували, а Шелест при зустрічі з В. Коротичем кинув йому: «*Ну що побачив, що ваші ідіоти роблять?*»³.

Питання про літературну спадщину Винниченка вдруге було порушено у коридорах влади у 1969 р. На рівні ЦК КПУ розглядалося питання про передачу з Колумбійського університету США архіву українського письменника та громадського діяча. Однак задум владної верхівки УРСР не був реалізований. Петро Шелест згаданий епізод у щоденнику прокоментував таким чином:

«Стало відомо, що у Колумбійському інституті є щоденники Винниченка. Треба було б мати їх для історії, для нащадків. Але думаю, це не підтримає Москва, іще можуть звинуватити у “націоналізмі”. У Москві є “політичні діячі”, котрі бояться всього неросійського, більше того, ставляться до такого з певною недовірою, навіть зневагою, проявляють махровий великодержавний шовінізм. До таких діячів найперше відноситься Суслов».

Погляди на вітчизняну історію П. Шелеста, його спроби переглянути політичні оцінки репресованих у часи сталінського режиму провідних діячів Комуністичної партії України простежуються на сторінках власного щоденника за 24–30 листопада 1967 р.:

«Прийняв головного редактора української енциклопедії, відомого прозаїка і поета Миколу Платоновича Бажана. Розмова йшла про справи видання енциклопедії. Звідкись, але зрозуміло звідки, на М. Бажана йде тиск, щоб він не давав розгорнутої енциклопедичної довідки, а тим паче портрета на М. С. Хрущова, С. В. Косіора, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського та інших політичних і громадських діячів... Як грубо в нас дозволено втручатися в історію, викривляти і фальсифікувати її. Я вважаю, що це злочин деяких “політиків-ідеологів” перед історією, народом, нашим поколінням. Дав пряму вказівку об'єктив-

³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – К., 2003. – С. 714.

но висвітлювати діяльність, вміщувати біографічні дані, подавати портрети згідно з прийнятими нормами і положеннями»⁴.

Разом з тим, крізь призму політичної доцільності ставився Петро Шелест та ідеологічний апарат ЦК КПУ до постаті історика Михайла Грушевського. Лише бажанням легітимізувати Грушевського як «визначного українського буржуазного історика», який зрозумів «переваги радянського ладу» напередодні 100-річного ювілею керівника Української Центральної Ради, котрий гучно відзначався українською громадськістю на Заході, продиктовані розпорядження Петра Шелеста опублікувати дві спеціальні ідеологічно витримані статті в тижневику «Літературна Україна» та «Українському історичному журналі».

Об'єктивної та «проукраїнської» позиції дотримувався Петро Шелест в дискусії з питань історії Компартії України, яка тривала з кінця 1950-х рр. Співробітників Інституту історії партії при ЦК КПУ провідні московські учені (зокрема академік АН СРСР І. Мінц) звинувачували у терпимості до українського націонал-комунізму, у «проведенні націоналістичної лінії» на сторінках другого (1964 р.) видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». Дотримуючись концепції українських вчених, яка не відповідала нормативним вимогам висвітлення діяльності як більшовицької, так і інших партій на теренах України, Петро Шелест робив все можливе за для припинення ідеологічного пресингу з боку центральних партійних інституцій:

«4 серпня 1962 року. Прийняв К. Дубину — професора, доктора історичних наук. Він розповів про складну обстановку в Інституті історії партії при ЦК КПУ. Готується друге видання історії КПУ. Багато питань фальсифікується, принижується роль комуністів України у боротьбі за встановлення радянської влади. Багато керівників того часу трохи не звинувачують у націоналізмі та сепаратизмі. Назаренко (директор Інституту історії партії при ЦК КПУ — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. — *Авт.*) стоїть на правильних позиціях, але москвичі —

⁴ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 247.

Снегов (доктор історичних наук, професор. — *Авт.*) і Мінц — все роблять для того, щоб принизити роль та значення КПУ. Просить мене знайти можливість про все розповісти М. В. Підгорному. Його прохання виконав. “Майстрів-фальсифікаторів” у нас вистачає, на цьому навіть учені звання дістають»⁵.

Підтримка у верхах низки починань у сфері краєзнавства, вияви щирого етнічного патріотизму партійних функціонерів найвищого рангу відобразилася на активізації у другій половині 1960-х – початку 1970-х рр. досліджень з історії козацтва. Йдеться про появу на книжкових ятках праць М. Киченка, Д. Наливайка, І. Шаповала, Г. Фруменкова, в яких у романтизовано-ідеалістичному вигляді оспівувався героїзм і звитяга степового лицарства. Відомо, що монографію дослідниці козацтва Олени Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (К., 1969) видано за особистої підтримки П. Шелеста⁶. Як свідчила сама авторка, після отриманої інформації з вуст директора Інституту історії АН УРСР К. Дубини про те, що праця дослідника історії України середніх років два роки безперспективно перебуває у видавництві, П. Шелест наказав: «*Видати цю книжку якнайвидше і якнайкраще*». Завдяки наполяганням П. Шелеста та його однодумця — секретаря ЦК КПУ з ідеології Ф. Овчаренка у 1971 р. було надруковано унікальну історичну й культурну пам'ятку української літературної мови XVII століття — «Літопис Самовидця». Не заперечував Петро Шелест щодо перевидання окремих праць Михайла Грушевського, в яких міститься великий фактологічний матеріал з історії Київської Русі, визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

За часів Петра Шелеста вперше було здійснено спробу оприлюднити у СРСР факт голоду в Україні 1932–1933 рр. Дослідник проблеми голодомору Станіслав Кульчицький стверджував, що у 1966 р. перший секретар ЦК КПУ під тиском Комуністичної партії Канади дав усне розпорядження вказати про

⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 145.

⁶ Яремчук В.П. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста» // Укр. істор. журнал. – 2008. – № 3. – С. 155.

голод у статті, присвяченій економічному розвитку Української РСР у газеті «Вісті України», розрахованої на українського читача за кордоном. Через згадку про голод стаття довго не публікувалась, і врешті була надрукована, але в урізаному вигляді.

Зацікавлення минувиною рідного краю, бажання за допомогою історичних фактів підкреслити особливе місце України у складі СРСР спонукало Петра Шелеста влітку 1967 р. розпочати роботу над книгою, яка побачила світ в 1970 р. під назвою «Україно наша радянська». Перебуваючи на відпочинку у Криму, Петро Шелест зазначив у щоденнику:

«Ось зараз працюю над матеріалом про Україну, цікавий підбір матеріалу — історія українського народу і сучасне його життя. Я відчуваю, що дехто з московських “діячів” до цієї моєї книги поставиться недоброзичливо, а то і зовсім вороже. Але я роблю корисну працю не тільки для себе, а й для майбутніх поколінь, залишаю слід моїх суджень та думок, і історія буде на моєму боці. А що залишається після людини, якщо вона не виклала своїх думок, переконань? Сам тлінний прах».

Достеменно не відомо особистий внесок Петра Шелеста у написанні книги «Україно наша радянська». Є свідчення, що перший варіант книги перший секретар ЦК КПУ доручив написати співробітникам редакції «Української Радянської Енциклопедії». Подібне рішення викликало занепокоєння у директора Інститут історії партії при ЦК КПУ Івана Назаренка. Завдяки наполяганням авторитетного партійного історика рукопис було насичено цитатами з творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, матеріалами про успіхи соціалістичного ладу в УРСР. У прикінцевому варіанті книга за словами номінального автора являла собою «подорож — розповідь» з історико-економічним описом кожної області УРСР. Видана стотисячним накладом книга розглядалася в Україні як офіційний текст, в якому відтворено бачення владної верхівки української історії. В описі минулого автор не оминув увагою нагальних завдань «боротьби з проявами націоналізму у висвітленні історії України», віддав належне ленінській національній політиці Комуністичної партії завдяки якій «український

народ вперше в своїй історії створив національну державу». Разом з тим, книга була просякнута щирим етнічним патріотизмом автора. Значне місце у праці П. Шелеста було відведено розповідям про українське козацтво, Запорізьку Січ, легендарні походи запорожців, визвольну війну українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького, високий рівень української культури у XVII–XVIII ст.

Виявом любові до рідного краю Петра Шелеста була підтримка ним низки ініціатив української інтелігенції у пам'яткоохоронній сфері. У «добу П. Шелеста» буде засноване Українське товариство пам'яток історії та культури (грудень 1966 р.), яке за короткий період часу разом і іншими державними інституціями підготувало повний реєстр нерухомих історичних та культурних пам'яток на території республіки. На середину 1960-х рр. у наукових колах, у середовищі творчої інтелігенції республіки активно обговорювалися питання про необхідність виявлення, збереження і музеєфікації пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва. Численні пропозиції, які надходили до громадських організацій, уряду УРСР були доведені до відома керівництва республіки. 31 серпня 1965 р. політичне керівництво УРСР на чолі з Петром Шелестом схвалило ідею оголосити територію о. Велика Хортиця Державним історико-культурним заповідником, закласти і впорядкувати на його території тематичний садово-декоративний парк «Історія запорозького козацтва»⁷. Положення, викладені у постанові ЦК Компартії України конкретизувала постанова Ради міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. Поряд з вирішенням завдань, пов'язаних зі спорудженням Державного заповідника на о. Хортиця, уряд УРСР ставив завдання перед міністерством культури, Держбудом, Держпланом, міністерством фінансів, Академією наук, творчими спілками архітекторів, художників, письменників УРСР разом з облвиконкомами до 1 квітня 1966 р. подати про-

⁷ Див. докл. : Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х–80-х рр. XX ст.: Зб. док. та матер. – К., 1997.

позиції щодо спорудження у перспективі у різних куточках республіки пам'ятників і пам'ятних знаків, які б розкривали історію українського козацтва. Таким чином, було започатковано Державну програму увічнення козацької слави. На підставі узагальнення поданих пропозицій було сформована думка про необхідність спорудження на території республіки 45 гранітних обелісків, 25 скульптурних зображень видатних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного каменя та 14 мармурових меморіальних дощок. Попередня вартість проекту складала 800 тис. крб. Поступово розгорталися роботи по спорудженню заповідника на о. Хортиця. У тематико-експозиційному плані заповідника належна увага приділялася висвітленню боротьби українського козацтва проти іноземного поневолення, формам господарювання та соціальних відносин у Запорозькій Січі, органам самоврядування, військовій організації, побуту та звичаям запорожців. У тематичному парку, що входив до складу експозиції, планувалося спорудити 10-метрову скульптуру «Козаки в дозорі», пам'ятник Б. Хмельницькому, М. Кривоносу, І. Сулімі, Д. Гуні, І. Сірку, М. Залізняка, козакам Голоті, Байді, Мамаю, Марусі Богуславці, Тарасу Бульбі. Проектування заповідника здійснювалося при безпосередній участі широких кіл громадськості. Великого значення питанням проектування і будівництва меморіалу надавав П. Шелест. У його щоденнику від 14 травня 1969 р. знаходимо запис:

«Розглядав питання, пов'язані з створенням етнографічного музею в Україні, а також меморіалу на честь Запорозької Січі на острові Хортиця. Все це вкрай необхідно для історії нашого народу, для покоління, для виховання патріотичних почуттів. Дуже погано, що деякі українці не знають історії власного народу і не хочуть робити нічого для увічнення культури, побуту і боротьби власного народу».

Немовби відчуваючи в недалекому майбутньому посилення тиску Москви щодо України, П. Шелест, за свідченням колишнього заступника голови Ради міністрів УРСР, куратора проекту будівництва заповідника на о. Хортиця Петра

Тронька, неодноразово квапив: *«Поспішайте хлопці, а то пізно буде»*. Без вагань П. Шелест та інші члени політбюро ЦК КПУ 18 травня 1970 р. ухвалили проект історико-меморіального комплексу на о. Хортиця. Важко повірити, що через три роки більшість членів політбюро ЦК КПУ будуть вишукувати ідейні хиби ними ж погодженого проекту.

Опікуючись питаннями відображення подій національно-визвольної боротьби українського народу другої половини XV–XVIII ст. у пам'ятниках і монументах, Петро Шелест не менше уваги приділяв увічненню подвигу маршалів і рядових Другої світової війни. У другій половині 1960-х рр. зусилля вищих органів державного управління УРСР спрямовувалися на активізацію роботи по проектуванню і спорудженню обелісків на честь міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя, пам'ятника-монумента радянським воїнам, полеглим за визволення Донбасу — «Савур-могили» (м. Сніжне Донецької обл.), обелісків на відзнаку завершення розгрому німецько-фашистських військ у Корсунь-Шевченківській битві (м. Корсунь-Шевченківський; Бойкове поле — с. Шендерівка Черкаської обл.), закінчення будівництва пам'ятників, які мали увічнити пам'ять цивільного населення та військовополонених солдат і офіцерів, що загинули у Дарницькому районі та у районі Сирецького масиву Києва. Особисто П. Шелест відгукнувся на прохання колишнього заступника командувача Першим Українським фронтом Івана Петрова та ветеранів Великої Вітчизняної війни встановити пам'ятник танкістам — визволителям Києва. Перший секретар ЦК КПУ висловив бажання здійснити поїздку шляхами танкової армії у 1943 р., в ході якої ним було визначене місце для пам'ятника. В урочистій обстановці 6 листопада 1968 р. машину Третьої Гвардійської танкової армії за номером 111 помістили на Брест-Литовському проспекті (нині проспект Перемоги, поряд із заводом «Більшовик»). Згодом П. Шелест підтримав наступні пропозиції ветеранів щодо увічнення пам'яті героїв-земляків: спорудити пам'ятники маршалу бронетанкових військ Павлу Рибалку, тричі Герою Радянського Союзу Івану Кожедубу та монумент авіаторам-визволителям.

Усвідомлюючи важливість проблем вивчення, збереження, охорони національного минулого, перший секретар ЦК КПУ приділяв належну увагу розбудові музейної справи в УРСР. З 1964 р. під особистим контролем Петра Шелеста облаштовувався Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Переяслав-Хмельницькому. Двома роками поспіль Шелест підтримав звернення Спілки письменників УРСР про доцільність створення в столиці республіки Державного архіву-музею української літератури і мистецтва. Схвально поставився Петро Шелест до громадської ініціативи щодо створення музею народної культури в Києві.

Розбудову архітектурно-ландшафтного комплексу усіх історико-етнографічних регіонів України було започатковано у лютому 1969 р. на околицях Києва, поблизу села Пирогово. За підтримки першого секретаря ЦК КПУ у березні 1972 р. на території Києво-Печерського історичного заповідника засновано Музей книги і друкарства.

Проте не кожна культурницька ініціатива української громадськості мала підтримку республіканського компартійного керівництва. Занепокоєння, а згодом й відверте роздратування Петра Шелеста викликала подвижницька діяльність талановитого скульптора, музейника, невтомного збирача національних скарбів Івана Гончара. Зібрана І. Гончарем колекція унікальних етнографічних експонатів не поступалася за своєю цінністю збіркам ряду провідних державних музеїв. Петра Шелеста непокоїла та обставина, що

«приватну збірку українського народного мистецтва в будинку скульптора І. Гончара систематично відвідують представники різних областей республіки, в тому числі націоналістично настроєні елементи, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів».

У 1968 р. П. Шелест підтримав комплекс заходів Комітету держбезпеки при РМ УРСР, які мали примусити І. Гончара передати зібрані ним старожитності до державних музеїв. Дізнавшись через рік, що музей І. Гончара продовжує існувати, Петро Шелест звинуватив спецслужби у бездіяльності⁸.

⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, пор. 5, арк. 16–18.

Перебуваючи при владі, П. Шелест активно підтримував академічний ансамбль танцю під орудою Павла Вірського, капелу «Думка», хор імені Вірьовки. Разом з тим, відверте роздратування владних структур викликав самодіяльний етнографічний хор «Гомін», заснований у Києві в 1969 р. мистецтвознавцем і диригентом Леопольдом Ященком. Об'єднанні в цьому колективі любителі народної пісні — лікарі, вчителі, інженери, науковці (понад 160 учасників) поставили своїм завданням відродити народні звичаї та свята, веснянки, купальські розваги, колядки, щедрівки, весільну обрядовість. На відміну від інших подібних колективів, «Гомін» відрізнявся тим, що не готував звичайних концертів для сцени, а виходив з веснянками чи купальськими піснями на природу в органічне для таких творів середовище. Широка популярність згаданого колективу, глибоко народний характер його заходів стали перепоною для подальшої діяльності ентузіастів. Останніх, здебільшого в офіційних документах, представляли як «купку українських націоналістів, що сіють своїми виступами міжнародну ворожнечу». Політичне керівництво та підпорядковані їм органи держбезпеки робили все можливе, щоб припинити діяльність хору, дискредитувати його в очах громадськості. Наприкінці грудня 1970 р. відбулася спеціальна нарада секретарів райкомів, керівників і секретарів парторганізацій підприємств, навчальних закладів та установ, де працювали учасники хору, з метою розробки заходів для його остаточної ліквідації. В той час за вказівкою ЦК КПУ партбюро Спілки композиторів України доручило президії Спілки створити комісію, яка мала дати «оцінку» діяльності Л. Яценка. В лютому 1971 р. за матеріалами «комісії» президія СКУ оголосила сувору догану Л. Яценку, а у вересні 1971 р. його було виключено зі Спілки композиторів. Хор «Гомін» припинив існування⁹.

У сфері особливої уваги першого секретаря перебував український кінематограф. До 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка на Київській кіностудії ім. Довженка режи-

⁹ Яценко Л. Відроджуємо в собі себе // Україна. – 1990. – № 15. – С. 6–7.

сер Володимир Денисенко за сценарієм Дмитра Павличка створив фільм «Сон». Виразна патріотична спрямованість кінострічки налякала чиновників. Довелося влаштувати спеціальний перегляд для членів президії ЦК КПУ. Петро Шелест кінорозповідь про юність Шевченка-кріпака сприйняв дуже емоційно. За свідченнями очевидців Петро Юхимович підійшов до режисера поцілував і привітав з великим творчим досягненням. Дана обставина і вирішила долю фільму.

Від огульної критики і політичних переслідувань оберігав Петро Шелест автора фільму «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова. За твердженнями сина П. Шелеста Віталія:

«Параджанова він просто рятував. Практично після залишення батьком посади Параджанова заарештували»¹⁰.

Захисту у П. Шелеста шукав режисер Микола Мащенко. Його фільм «Іду до тебе» (кінокартина про Лесю Українку за сценарієм І. Драча) у 1970 р. заборонило для показу союзне «Держкіно» за появу в кадрі Ісуса Христа. Порадивши прибрати у кінокартині біблійні сюжети, Петро Шелест запевнив кіномитця:

«Хай Москва не показує наш фільм, а ми будемо у себе демонструвати його».

Запам'ятався П. Шелест оборонцем фільму режисера Юрія Іллєнка «Білий птах з чорною ознакою», відзнятого у 1970 р. на кіностудії імені Олександра Довженка. Перший кінопоказ відбувся у Палаці «Україна» 17 березня 1971 р., перед депутатами XXIV з'їзду КПУ. Двома днями поспіль, виступаючи на партійному форумі з суто економічних питань, перший секретар Івано-Франківського обласного комітету КПУ Віктор Добрик несподівано перейшов на тему кіномистецтва і обрав об'єктом для шельмування глибоко національну за своїм змістом і формою кінострічку «Білий птах...»:

«Я не знаю думки більшості делегатів, але делегація нашої області вважає, що, крім шкоди, цей фільм абсолютно нічого не дасть, особливо для трудящих західних областей України».

¹⁰ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 748.

(один з героїв фільму — воїн Української повстанської армії. — *Авт.*). Фільм врятував Петро Шелест. Прислухавшись до думки сина Віталія, який позитивно оцінив роботу Ю. Ілленка, Петро Юхимович дав доручення зробити «ідеологічну експертизу» фільму¹¹. Не знайшовши крамоли, «Білого птаха...» відправили на Московський міжнародний кінофестиваль, де фільм отримав Золоту медаль.

Проте заступництво П. Шелеста стосовно творчих працівників кіноцеху мало вибіркового характеру. Наприклад, фільм «Криниця для спраглих» — дебют у кінематографі Юрія Ілленка у якості режисера-постановника, було знято у 1965 р. і покладено на «полицю». У кінострічці вище політичне керівництво на чолі з П. Шелестом побачило викривлення

«життєвої правди і характерів наших сучасників [...], заперечення ідеалів, якими живе народ Радянської України».

Під безпосереднім контролем ЦК КПУ у другій половині 1960-х рр. відбувалися пошуки і викорінення інакодумства в кіномистецтві. Питання «Про окремі серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській кіностудії ім. О. Довженка» 30 червня 1966 р. розглянула президія ЦК КПУ. Внаслідок тривалого обговорення, в якому взяли участь П. Шелест, В. Щербицький, А. Скаба та інші, була прийнята постановка, в якій виносився вердикт самотній роботі кіномитців. «Антирадянський присмак» побачили члени та кандидати у члени президії ЦК КПУ у відзнятих матеріалах до фільму «Звірте свої годинники» (сценарій Л. Костенко, режисер В. Ілляшенко). Було припинено роботу над фільмом «Київські фрески», через звинувачення режисера С. Параджанова в містично-суб'єктивному ставленні до подій Другої світової війни¹².

Ідеологічне коригування в галузі кіномистецтва Петро Шелест та його оточення здійснювали і надалі. Звернемося до щоденникових записів за 15–23 червня 1968 р.:

¹¹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 747.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 16–19.

«Зустрівся з творчим колективом кіностудії імені Довженка, порозмовляв з колективом щодо поживлення роботи студії. Погано там ідуть справи. Дуже велике захоплення містиком, архаїчними сюжетами, мало гарних картин на сучасну тематику».

Найімовірніше Петро Шелест мав на увазі кіноповість Юрія Ілленка «Вечір на Івана Купала» (1968 р.) — фольклорно-етнографічну феєрію, яку було знято з прокату за наказом міністра культури СРСР Романова через неправильне трактування образу цариці Катерини II. У 1969 р. багато претензій та нарікань з боку високих інстанцій було до сценаріїв фільмів про Лесю Українку «Поштовий роман» (Д. Храбровицький та Є. Матвеева), «Комісари» (М. Мащенко та Б. Тарасенко). За часів Шелеста розпочалися гоніння на кінорежисера Кіру Муратову. Її «авторський» шедевр «Довгі проводи» (1971 р.) — кінематографічне дослідження драми людської самотності та некомунікабельності, створене на Одеській кіностудії, спеціальним рішенням ЦК КПУ від 18 лютого 1972 р. опинилося під забороною.

Окремі біографи Петра Шелеста, спираючись лише на його щоденникові записи, стверджували, що керівник республіканської партійної організації турботливо ставився до українських літераторів, а деяких навіть рятував від репресій. Як приклад — історія з літературним критиком Іваном Дзюбою. Наприкінці 1965 р. член Спілки письменників України І. Дзюба, спираючись на роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, документи КП(б)У 1920–1930-х рр. відкриті статистичні матеріали, інформацію періодичної преси написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій намагався довести, що причини всіх негараздів в сучасній Україні у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики. Не приховуючи власних поглядів, І. Дзюба вважав за доцільне з перших рук ознайомити з результатами свого дослідження вищих посадових осіб СРСР та УРСР. Так, в грудні 1965 р. разом з відповідним листом праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» була надіслана першому секретареві ЦК КПУ України П. Шелесту та голові Ради міністрів УРСР В. Щербицькому. Офіційної відповіді письменнику не дали, проте дирек-

тор Інституту історії партії, колишній секретар ЦК КПУ І. Назаренко за дорученням П. Шелеста запросив на розмову І. Дзюбу, в ході якої наголосив:

«Партія про всі недоліки знає, партія все робить, так що не заважайте нам!». Син Шелеста Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав що є факти, їх потрібно осмислити. Його позиція у ставленні до Дзюби в наших розмовах багато разів прокручувалась і постійно формувалась»¹³.

Іван Дзюба в одному з інтерв'ю розмірковував:

«Мені здається він (П. Шелест. — *Авт.*) не хотів мого арешту. Він у дечому, мабуть, погоджувався зі мною. А сердитий був — бо я його поставив під удар. Він переконував Москву, що в Україні немає націоналізму, а тут раптом таке... Але з другого боку, Шелест розумів, що це правда... У своїх спогадах Шелест кілька разів згадує про мене — без злості, ніби із якимось розумінням. Думаю, що це щиро. Мабуть, він у душі багато в чому зі мною погоджувався».

Іван Дзюбу заарештували через декілька років після оприлюднення «антирадянського трактату» у квітні 1972 р., напередодні від'їзду Петра Шелеста до Москви.

У стані перманентного конфлікту склалися взаємовідносини першого секретаря ЦК КПУ з головою Спілки письменників України Олесем Гончаром, який у січні 1966 р. у письмовій формі категорично відмовився брати участь в роботі комісії ЦК КПУ, яка мала довести ворожий, антирадянський характер праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». П. Шелест занотував 13 січня 1966 р. у щоденнику:

«Такий вчинок нас усіх засмутив¹⁴. Згодом до нього (О. Гончара. — *Авт.*) довелося вжити деяких заходів впливу, і це себе виправдало. Щоправда, були не в міру “гарячі” голови, які ви-

¹³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 748.

¹⁴ Насправді за свідченнями самого О. Гончара П. Шелест сердився і кричав: «Мені Гончар підсунув їжачка під задницю! Що робити з цим листом? І реєструвати не хочеться, і в кошик не викинеш».

магали ледве чи не виключення Гончара з партії, виведення його зі складу ЦК і відкликання з депутатів, глибокої його ідеологічної “проробки” — це були лівацькі перекоси. Піти цим шляхом, значить нашкодити нашій спільній справі — відштовхнути, а може і втратити талановитого письменника і впливову людину серед творчої інтелігенції. З цього питання довелося витримати немалий тиск з боку запопадливих “ортодоксів-марксистів”. Особливо з цього питання лютували Грушецький та Ватченко, та й у ЦК КПРС знайшлися такі “діячі”, які прагнули “політичної крові” [...] Деякі навіть вимагали заарештувати Гончара»¹⁵.

Підавати знаного поза межами СРСР титулованого письменника Олесь Гончара кримінальному переслідуванню, Петро Шелест вважав помилковим кроком для влади, натомість більш схилився до «роз’яснювальної роботи» з бунтівливим митцем. Більше того, у численних інтерв’ю та надрукованій у 1990-х рр. книзі спогадів Петро Шелест прагне переконати читача у тому, що він підтримував Олесь Гончара у часи ідеологічного походу проти його твору «Собор»¹⁶.

Кампанію цькування письменника пов’язують з іменем члена політбюро ЦК КПУ, секретаря Дніпропетровського обкому партії Олексія Ватченка. Останній, побачивши в образі головного героя Володьки Лободи натяк на самого себе, став всіляко паплюжити твір в очах вищого партійного керівництва країни та громадськості. Не можна погодитися з твердженням історика Володимира Пашенка, який вважає, що комплекс заходів із розгортання нещадної критики «Собору» та його автора виходила безпосередньо від Петра Шелеста, озлобленого на Олесь Гончара за його принципову позицію у справі Івана Дзюби, сміливі виступи на партійних форумах. Насправді «антисоборна кампанія» за переконанням переважної більшості дослідників була ініційована з Кремля.

Стенограма березневого (1968 р.) пленуму ЦК Компартії України, присвяченого поліпшенню партійної інформації та

¹⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 222.

¹⁶ Див. докл. : Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. ХХ ст.: Зб. док. та матер. – К., 1999.

ідейно-політичної роботи партійних організацій УРСР, свідчить, що виступ О. Ватченка проти О. Гончара для багатьох його учасників і для самого першого секретаря ЦК КПУ був несподіваним.

«Не так давно, — зазначив керівник Дніпропетровської обласної партійної організації, — вийшов у світ дуже, я б сказав, невдалий, і вже набув недоброї слави серед трудящих Дніпропетровщини і, думаю, всієї України, новий роман письменника Гончара “Собор”. В цьому романі наше радянське суспільство, 50-річчя якого так широко й урочисто відзначило все прогресивне людство, показано в найчорніших фарбах».

У заключній промові П. Шелест обережно підтримав думку О. Ватченка:

«Хочу декілька слів сказати у зв'язку із виступом товаришів з приводу роману О. Гончара “Собор”. Мені важко в даний момент висловити свою особисту думку про зміст цього роману, оскільки в силу певних обставин я не встиг його ще прочитати, хоча знайомий з деякими рецензіями, опублікованим в пресі. Як відомо, всякий твір літератури і мистецтва оцінюється його ідейною спрямованістю і користю для нашого соціалістичного ладу, тим, як він сприйнятий і оцінений народом і яким успіхом користується у читачів, а не кількістю рецензій у пресі. Знайомлячись з виступами в пресі з приводу цього роману, слід зазначити, що чимало з них необ'єктивні і надмірно захвалюють цей твір. Мені здається, незабаром читачі роману “Собор” — робітники, колгоспники, інтелігенція, у тому творча, учнівська молодь, партійні, радянські, господарські працівники відверто скажуть про цей роман своє вагоме слово».

Такий експромт партійного вождя республіки визначив подальшу долю роману і ще більше посилив атаку на Олесь Гончара. Сам письменник політичний цинізм та двоєдушність Петра Шелеста описав на сторінках власного щоденника 29 березня 1968 р. таким чином

«П. Ю. Шелест! Позавчора сказав мені, що оскільки книжку ще не прочитав, то говорити про неї на пленумі не буде (сам пообіцяв, я його про таку “милість” не просив!)... зламав слово. Отже, слово, поняття честі не існує для інших. Ось від чого стає сумно. В залі жадали крові».

Вчитуємось у сповідь Шелеста за березень 1968 р.:

«[...] при моїй активній підтримці був виданий “Собор” Гончара в Москві і мав великий успіх як в Україні, так в і державі. “Собор” надрукований немалим накладом і в українському видавництві».

Виходить, що критикуючи роман Гончара на пленумі ЦК КПУ Шелест лише грав на публіку, а насправді співчував письменнику. Архівні документи переконують у протилежному. Невдовзі після погрому роману «Собор» на партійному форумі, 15 квітня 1968 р. працівники відділу пропаганди і агітації та відділу культури ЦК КПУ підготували для П. Шелеста доповідну записку про роман «Собору». Автори документу звинуватили письменника в ідеологізації козаччини, нехтуванні життя трудових колективів. Перший секретар ЦК КПУ уважно ознайомився з рецензією, зробивши у тексті ряд підкреслень і примітку:

«1. Скоротити. 2. Більш принципово і критично сказати. 3. Про ідейні збочення і націоналістичні тенденції. 4. Не вмотивовано ХХ віком».

Зауваження П. Шелеста були враховані в ході переробки огляду у майбутню газетну статтю. Ознайомившись з новим варіантом офіційного тлумачення нового твору О. Гончара П. Шелест на документі виклав власні зауваження:

«1. Стаття потребує серйозної доробки, більш принципової і критичної оцінки. Вказати і на деякі ідейні збочення. 2. Початок статті невдалий... Оцінка твору є одна — твір автору не вдался, а хвалебні рецензії, які з'явилися в пресі — результат несерйозного ставлення авторів цих рецензій до оцінки твору, якщо не більше. 3. [...] Не слід протиставляти “Собор” попереднім творам Гончара. Якщо про попередні твори говорили, то треба було б сказати, що “Собор” — це крок назад. 4. На закінчення статті треба було б сказати приблизно так: твір Гончара “Собор” — серйозна невдача автора, і ми сподіваємось, що у автора цього роману знайдеться мужності тверезо оцінити свій твір і ті недоліки, на які вказує преса і зокрема, виступи робітників-металургів, і виправить цей твір».

У той час, коли критичний матеріал готувався до друку, відбулася чергова розмова П. Шелеста з О. Гончарем, зміст якої яскраво демонстрував вміння першого секретаря ЦК КПУ виконувати роль політичного інтригана:

«Знову відбулася зустріч і бесіда з О. Т. Гончаром. Він просив дати доручення групі грамотних, кваліфікованих, об'єктивних товаришів розібратися з "оцінкою" роману "Собор", розміщених в газетах "Зоря" (Дніпропетровська область) та "Житомирський комсомолец". Пообіцяв. Дана вказівка групі кваліфікованих об'єктивних товаришів проаналізувати весь критичний та позитивний матеріал, який стосується оцінки твору, всі матеріали подати в ЦК КПУ. В тактичній і наполегливій формі висловив йому зауваження про його надто впевнену думку по деяким питанням, якими він сам мало володіє. Порекомендував бути більш обачливим та обережним. В протилежному випадку його можуть спровокувати та використати в неблаговидних цілях. Олесь Терентійович подякував мене за відверту розмову і пораду».

Тим часом, оперативно відредагована після зауважень П. Шелеста стаття під назвою «Перед лицем дійсності. Про роман О. Гончара "Собор"» з'явилася в газеті «Радянська Україна» за 26 квітня 1968 р. Пасквіль за підписом анонімних авторів М. Юрчука та Ф. Лебеденка (П. Шелест та його підлеглі з відділів пропаганди і агітації та культури ЦК КПУ у такий спосіб приховали свою причетність до замовного матеріалу) за переконанням дослідника творчості О. Гончара В. Ковалю була одним із найсильніших ударів у «антисоборній кампанії». Переслідування та утиски письменника продовжувалися і надалі.

Не без санкції П. Шелеста 16 травня 1968 р. у «Радянській Україні» з'явилася чергова критична стаття-донос академіка М. Шамоти «Реалізм і почуття історії». На початку червня 1968 р. розгромну статтю на роман «Собор» помістила всесоюзна газета «Известия». Причому, за свідченнями Олесея Гончара, із партійних джерел йому стало відомо, що деякі правки до неї зробив П. Шелест, хоча партійний функціонер у своїх мемуарах подібний факт заперечував.

Характерно, що витримуючи шквал дошкульної і незадоволеної критики відвертих і нічим не виправданих образ,

О. Гончар не відмовився від свого дітища, не зрікся вистражданих ним поглядів. Спираючись на архівні документи, опубліковані матеріали, можна твердити, що кампанія проти «Собору» і його автора, в якій брав активну участь П. Шелест та його оточення мала зовсім протилежний від задуманого ефект, твір привернув увагу культурних кіл, а громадський подвиг Гончара сколихнув інтелігенцію, став важливим подразником для розвитку національно-культурних процесів в Україні.

Українофільство Петра Шелеста мало особливий радянський характер. Він не бачив майбутнього України поза Радянським Союзом. Попри свої автономістські амбіції Петро Шелест, так само як кремлівські верховоди, був наляканий пожвавленням українського національного руху, зростанням опозиційних настроїв серед жителів республіки. Як тільки в середині 1960-х рр. в політиці союзного керівництва почало відчуватися постунове посилення ідеологічного та адміністративного тиску на інакодумство Шелест без вагань підтримав курс Москви на «ресталінізацію» суспільно-політичного життя в країні¹⁷, придушення руху «шістдесятників», подолання різних проявів нонконформізму. Показовим є той факт, коли наприкінці 1971 р. КДБ при РМ УРСР повідомив першого секретаря ЦК КПУ, що на нього як на ставленика Москви готують замах двоє студентів Шелест зауважив у щоденнику:

«Неприємно вислуховувати все це, тим паче, що насправді деякі наші питання потребують докорінного перегляду і я дійсно проводжу лінію Москви, а як же може бути інакше?»¹⁸.

У фондах ЦК Компартії України, місцевих партійних органів другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. знаходимо чимало яскравих документів, які визначали «генеральну лінію боротьби з українським буржуазним націоналізмом». У

¹⁷ У 1969 р. на політбюро ЦК КПРС вирішували чи слід відзначати 90-річчя Й. Сталіна. Керівник Компартії України переконував не лише надрукувати похвальну статтю в газеті «Правда», а й встановити біля кремлівської стіни його погруддя.

¹⁸ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 352.

суворій відповідності з ними формувалася ідеологічна і правова база для переслідування активних учасників українського національного руху. Причому, своєрідними координаторами усієї роботи, спрямованої проти інакодумства, залишались центральні та місцеві партійні органи, а також створені у відповідності з постановою ЦК КПРС від 17 червня 1967 р. П'яте управління КДБ при Раді міністрів СРСР, п'яті управління-відділи в територіальних органах держбезпеки. Блискучим винаходом органів КДБ стало так зване «профілакування» громадян, яке на практиці означало ніщо інше як їх залякування можливим застосуванням самих жорстких заходів, включаючи кримінальну відповідальність. Дієвим профілакуванням громадян займалися і партійні організації республіки, які прикриваючись ідеями інтернаціоналізму бездумно викорінювали будь-які паростки національного, безжалісно випікали національні почуття з суспільної свідомості. Зокрема, партійні комітети робили все можливе, щоб локалізувати будь-який вплив осередків українського національного руху, намагалися внести розкол в ряди творчої інтелігенції.

Своєрідним викликом українським інтелектуалам послужила кампанія, влаштована в 1965 р. Львівським обкомом партії проти популярного в Україні журналу «Жовтень» та його редактора письменника Ростислава Братуня. Сценарій засідання бюро обкому від 14 травня 1965 р. мало чим відрізнявся від аналогічних судилищ 1920–1930-х рр. Керівництво часопису обвинувачувалося і в публікації ідейно невитриманих творів, і ствердженні тенденцій, несумісних з ленінськими принципами партійності і народності мистецтва. Головний режисер згаданого спектаклю, секретар обкому КПУ Валентин Маланчук, звинувачуючи редактора Р. Братуня в «смертних гріхах», категорично вимагав його звільнення з посади. Не допомогла навіть принципова позиція Спілки письменників України, що намагалася захистити і зберегти талановитий творчий колектив журналу. Опинившись в лещатах партійного керівництва, оригінальне видання, врешті-решт, втратило своє обличчя¹⁹.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1. оп. 24, спр. 5323, арк.19–22.

Нова широка антиукраїнська кампанія здійснювалася в республіці у відповідності з постановою президії ЦК КПУ від 11 травня 1966 р., прийнятої на основі інформації Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР та Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР про «пожвавлення націоналістичних елементів».

Сплановані вищим політичним керівництвом республіки заходи нагадували традиційні «чистки», вигадані більшовицькою партією для боротьби з проявами інакомислення. Так, під безпосереднім контролем секретаря Івано-Франківського обкому партії Олександра Чернова весною 1966 р. були проведені збори професорсько-викладацького місцевого філіалу політехнічного інституту, на яких «розпинали» викладачів, які потрапили під вплив колеги дисидента Валентина Мороза.

На боротьбу з націоналізмом енергійно підняв громадськість Волинський обком КПУ. Комсомольські збори Луцького педагогічного інституту рішуче відмежувалися від студенток 4 курсу історико-філологічного факультету А. Панас і Л. Ковальчук, які відвідували вечори, організовані інакодумцями Валентином Морозом та Дмитром Іващенко.

Особливо пристрасно проходила боротьба з українським буржуазним націоналізмом у Львівській області. Зокрема, партійні збори обласних відділень Спілки письменників та Спілки художників піддали гострій критиці членів КПРС письменників Я. Стецюка, Р. Іваничука, художника Є. Миська, що звернулися до обласного суду з проханням передати на поруки заарештованого радянським спецслужбами співробітника Львівського державного музею українського мистецтва Богдана Гориня. У Тернопільській області партійні та комсомольські збори учбових закладів, установ і підприємств широко обговорювали націоналістичні вчинки своїх земляків — старшого наукового співробітника обласного краєзнавчого музею Ігоря Герети та випускника музичного училища Методія Чубатого.

У Києві одним з перших зазнав удару такий осередок вільнодумства як київський державний університет імені Т. Г. Шевченка. Після відповідної роботи його стіни залиши-

ли доцент факультету журналістики М. Шестопад, студенти Парфенюк, Скорик, Васильчук, Мицик та інші.

Під безпосереднім контролем ЦК Компартії України проходила кампанія по викоріненню ідеології націоналізму в центральних установах, творчих спілках. В Академії наук УРСР різного роду покарань зазнали М. Гуць, Л. Ященко (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії), Є. Пронюк (Інститут філософії), М. Коцюбинська, Ю. Бадзьо, С. Попель, І. Ющук (Інститут літератури), Є. Сверстюк (Інститут ботаніки), Р. Юськова (Інститут мікробіології), З. Франко (Інститут мовознавства), В. Завойський (Інститут геофізики), В. Пеньковський (Сектор держави та права), О. Щириця, В. Сазанський (Інститут геології)²⁰.

У Спілці письменників України ідеологічна проробка завершилась виключенням з КППС Ю. Назаренка, оголошенням суворої догани з занесенням до облікової картки І. Драчу, «громадським судом» членів СПУ І. Немировича, С. Тельнюка, Г. Бойка, І. Гончаренка, Ю. Петренка, Л. Костенко, Б. Антоненка-Давидовича, І. Дзюби, редактора видавництва «Дніпро» Р. Доценка, друкарки газети «Літературна Україна» Л. Мельник та інших.

Гострого осуду зазнала на зборах колег по творчому цеху художниця Алла Горська. У неї буквально вирвали визнання свої провини і запевнення, що своєю працею по художньому оформленню м. Донецька, вона виправдає високе звання радянського митця.

На партійних зборах Спілки кіноматографістів України виступаючі (режисер С. Навроцький) були схильні зарахувати до проявів націоналізму окремі самотні твори Ю. Ілленка, С. Парджанова, Л. Осики. Лише принципова позиція кінорежисерів В. Івченка, М. Мащенко, В. Денисенка, директора кіностудії ім. О. Довженка В. Цвіркунова, поета М. Вінграновського дозволила нейтралізувати виступи найбільш заподаткованих «інтернаціоналістів».

Таким чином, повністю використавши можливості місцевих партійних комітетів, первинних партійних організацій,

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6169, арк. 56–59.

вище політичне керівництво республіки на чолі з П. Шелестом, підбиваючи підсумки кампанії по боротьбі з проявами націоналізму в 1966 р., мало підстави констатувати що:

«[...] відповідні організації та установи намітили цілий ряд заходів, спрямованих на поліпшення ідейно-виховної роботи, піднесення рівня марксистсько-ленінського навчання. На партійних зборах і зборах колективів, в індивідуальних бесідах були викриті помилки в ідеологічній роботі, засуджені нездорові настрої. По відношенню до товаришів, прізвища яких згадувалися в доповідній (Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР та КДБ при РМ УРСР. — *Авт.*), було вжито заходів».

У другій половині 1960-х рр. посилювалися утиски цензури й нагляд Головліту УРСР та інших ідеологічних структур у царині преси, літератури та мистецтва, активізувався контроль за бібліотечною й книготорговельною сферою. Історики зауважують, що у 1968 р. було прийнято дві «ідеологічні» постанови ЦК КПУ, то протягом 1969–1971 рр. — десять. У рішеннях правлячої партії йшлося про неприпустимість нейтрального ставлення до фактів наявності ідейного й художнього браку в літературі, активізації боротьби з «чужими концепціями». На листопадовому пленумі ЦК КПУ (1968 р.) Петро Шелест закликав до «посилення політичної пильності та своєчасного реагування на будь-які прояви ворожої ідеології», висловив критику на адресу Львівського обкому партії за недостатній контроль у ході підготовки вистави Львівського драматичного театру ім. М. Заньковецької «Сестри Річинські» (у виставі пролунали цілих 8 тактів мелодії пісні «За Україну», яка вважалася націоналістичною).

За вказівкою Москви ЦК КПУ у березні 1969 р. ухвалив постанову «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що друкуються, та репертуар». В документі, зокрема зазначалося, що:

«[...] окремі автори, режисери та постановники відходять від класових критеріїв при оцінці і висвітленні складних суспільно-політичних проблем, фактів і подій, а іноді стають носіями поглядів, чужих ідеології соціалістичного суспільства».

Для прикладу згадувалися журнали «Вітчизна», «Дніпро», «Ранок», видавництва «Прапор», «Молодь», «Радянський письменник», «Маяк», «Мистецтво». Пролунала критика і на адресу Спілки письменників України, яка

«мириться з тим, що деякі твори українських літераторів передруковуються буржуазними виданнями (йшлося про Р. Іваничука, Р. Андріяшика, В. Стуса, Є. Гуцала, В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча М. Вінграновського, Б. Антоненко-Давидовича. — *Авт.*) і використовуються в брудних антирадянських цілях, що окремі її члени допускають ворожі випадки проти партії і держави, нелегально розповсюджують ідейно-шкідливі писання, або передають їх для публікації за кордон, як це трапилося з матеріалами І. Дзюби».

ЦК КПУ звертав увагу партійних організацій органів преси, видавництв, радіо і телебачення, культурних установ на те, що вони не дають «належної політичної оцінки і відсічі демагогічним елементам» і поклав персональну відповідальність на керівників усіх структур ідеологічного циклу за ідейно-політичний зміст їхньої діяльності.

Реалізовувати настанови вищого політичного керівництва республіки поспішив Центральний комітет ЛКСМ України. Секретаріат ЦК ЛКСМУ 18 вересня 1969 р., розглянувши питання про публікацію у видавництві «Молодь» книги Івана Чендея «Березневий сніг»²¹, кваліфікував її як серйозну політичну помилку, оголосив догану заступнику головного редактора видавництва В. Близнецю, звільнив з роботи редактора видання Н. Тищенко.

Дещо іншої думки щодо ефективності здійснених заходів дотримувався, очевидно, всевидючий Комітет держбезпеки при Раді міністрів УРСР, який у вересні 1969 р. знову інформував Петра Шелеста про «недоліки» в діяльності Спілки письменників України. Наведений головою КДБ при РМ УРСР В. Нікітченком список прізвищ неблагонадійних письменників був настільки великим, що завідувач відділом культури ЦК П. Федченко навіть виступив на захист тих, хто на його думку

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 183, арк. 34–36.

не становив загрози радянському ладу: І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Симоненка, В. Коротича, Б. Олійника.

Необхідно відзначити, що специфіка роботи Комітету держбезпеки УРСР полягала в тому, що інформуючи політбюро ЦК КПУ про серйозні «ідеологічні збочення», він не забував надсилати відповідну інформацію і союзному керівництву. Надходили відомості до Москви і іншими каналами, зокрема, за допомогою добре відомого і виправданого в роки радянської влади засобу — анонімних листів. В одному з них, гучно підписаному «старі комуністи-літератори», прямо задавались питання:

«До якої пори ця вакханалія на ідеологічному фронті Української РСР буде продовжуватися? Коли, врешті-решт, буде наведений більшовицький порядок? Просимо глибоко, з опитуванням народу перевірити стан ідеологічної роботи в Україні».

Так поступово в Москві складалася думка про серйозні ідеологічні помилки і прорахунки з боку керівництва республікою. Не останню роль в роздмухуванні «українського буржуазного націоналізму» зіграли спроби апарату ЦК КППС обмежити вплив «українського угруповання» у вищих ешелонах влади.

Перший нищівний удар по ідеологічному апараті ЦК КПУ нанесла газета «Правда», яка 16 грудня 1965 р. без традиційного погодження з керівництвом республіканської парторганізації опублікувала статтю секретаря Львівського обкому партії В. Маланчука «Сила великої дружби». В ній нищівно таврувалися «рецидиви українського націоналізму». При чому, це був не просто випад, а справжній виклик керівництву ЦК КПУ, яке начебто прогавило симптоми злості і невиліковної хвороби. П. Шелест різко відреагував на виступ секретаря з ідеології Львівського обкому В. Маланчука. Не знаючи, як розв'язати конфлікт, П. Шелест переводить В. Маланчука зі Львова до Києва, на малопомітну посаду заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти, що фактично означало призупинення партійно кар'єри полум'яного борця з «українським буржуазним націоналізмом».

Однак зібрані воедино прорахунки в ідеологічній сфері призвели до зміщення в березні 1968 р. з посади секретаря

ЦК КПУ з ідеологічних питань Андрія Скаби. У липні 1970 р. буде звільнено з голову КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка, а на його місце Москва призначить Віталія Федорчука — беззастережного прибічника придушення дисидентського руху в УРСР. Таким чином, П. Шелест втратить одного зі своїх прибічників і головне — реальний контроль на органами держбезпеки, який і так був досить обмежений.

Головним завданням нового керівника української спецслужби було зібрати матеріал на першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста і довести, що він належним чином не провадив боротьбу з дисидентським рухом. У щоденнику Шелеста за 19 вересня 1970 р. є такий запис:

«Федорчук займає екстремістську позицію, проявляє надто велику активність і сміливість. Безумовно, робить усе це не самостійно, а з санкції та підтримки Москви, більше того: не тільки з санкції, а за прямою вказівкою і планом [...]. “Докопується”, чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і “праці” Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли не розбираючись, запроторюють до в’язниці».

У зв’язку з цим, виникає питання — чи насправді заповзято Петро Шелест боровся з опозиційним рухом? Дехто з істориків вважає, що виступаючи проти «буржуазного націоналізму» у промовах на пленумах, з’їздах та статтях у пресі, він не зовсім жорстко на практиці протидіяв інакодумству. Приклади вибіркової лояльності першого секретаря ЦК КПУ до дисидентів не важко віднайти у його спогадах за березень 1968 р.:

«Разом з прокурором республіки І. Глухом і головою КДБ В. Нікітченком розглянули два досить дражливіх і складних питання про справу Ю. Шухевича і внучки І. Франка — Зіновії Франко. Але почну спочатку. Великий організатор оунівського руху в Західній Україні Р. Шухевич свого часу був заарештований і на засланні ніби помер (П. Шелест помиляється. Р. Шухевича було вбито співробітниками МДБ під час затримання на конспіративній квартирі у березні 1950 р. — *Авт.*). Його син Ю. Шухевич ще хлопчиком був ув’язнений у табір для малолітніх. Опісля був засуджений ніби за антирадянські вислови. Йому зараз 35 років, у таборах і тюрмах він провів понад 20 років, строк ув’язнення офіційно закінчився. Але його через “мотиви”,

що він дуже озлоблений, не звільняють; “мотивують” деякі юристи тим, що все це стане привселюдним. Що стосується його озлобленості — то яким він при його становищі може бути? А гласність — так це ж життєва правда, і від неї нікуди втекти. Дав доручення підготувати пропозицію, обов’язково треба Шухевича з-під охорони звільнити»²².

Насправді у часи правління Петра Шелеста прокотилися дві великі хвилі арештів дисидентів: перша припала на серпень–вересень 1965 р. (заарештовано 24 особи), друга — січень–квітень 1972 р. (73 особи). У період між двома «генеральним покосами» органами КДБ республіки було ізольовано 148 антирадянськи налаштованих громадян. За ґрати потрапили Іван Світличний, В’ячеслав Чорновіл, брати Горині, Василь Стус. В умовах ідеологічної реакції другої половини 1960-х – початку 1970-х рр., яка супроводжувалася поступовим нарощуванням адміністративних переслідувань, політичних репресій проти інакодумців Петро Шелест відчував себе заручником пануючої системи. У січні 1969 р. він фіксував у щоденнику:

«Про дисидента Чорновола потрібно зібрати всі матеріали, узагальнити все і висунути йому звинувачення. Але все це можна робити тільки із санкції Москви, але якщо ми будемо зволікати, нас звинуватять у примиренні “фронди”»²³.

З огляду на архівні документи, більш точним у судженнях про роль Петра Шелеста в політичних репресіях 1965–1972 рр. є думка сина першого секретаря ЦК КПУ Віталія:

«Він змушений був рахуватися з КДБ, з групою, яка створилася навколо Суслова. Але я б сказав так — якщо б була його влада та воля, то я не думаю, що ніхто не сидів по політичним звинуваченням. Інша справа, що ця цифра була б на порядок менше, чим це було насправді. Він вважав, що ті, хто готовий зі зброєю в руках виступати проти радянської влади, повинні бути покарані».

²² Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 254.

²³ Там само. – С. 299.

Як довідуємось з документальних матеріалів органів КДБ на суворому контролі Петра Шелеста перебували слідчі дії по розшуку осіб, які сповідували відкриті форми протесту проти радянської влади. У кожному спецдонесенні КДБ при РМ УРСР про ситуацію в республіці навпроти повідомлення про нелегальне розповсюдження антирадянських листівок, псування радянської символіки, паплюження портретів керівників держави, вивішування «націоналістичних прапорів» Шелест синім олівцем ставив букву «Д[оложить]». Одного разу у Петра Шелеста увірвався терпець, коли голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко 21 травня 1968 р. у письмовій формі доповів про безрезультатність пошуку аноніма, який у черговий раз розповсюдив листівки у місті Києві. На документі з грифом «Цілком таємно» перший секретар залишив гнівну резолюцію:

«Час уже виявити злісного писаку, а може і групу. Прошу вжити заходи і доповіді».

Не виявив милосердя Петро Шелест до робітників київських підприємств та установ Олександра Назаренка, Валентина Карпенка, Надії Кир'ян, Марії Овдієнко, звинувачених органами КДБ у розповсюдженні «анонімних документів націоналістичного характеру». Вердикт першого секретаря стосовно зазначених осіб був таким:

«Нікітченко, Глух (прокурор УРСР. — *Авт.*), Зайчук (голова Верховного Суду УРСР). Суворо судити. Притягнути до відповідальності. Очистити навчальні заклади. 10.07.1968»²⁴.

Виконуючи вказівки першого секретаря ЦК КПУ, Київський обласний суд 31 січня 1969 р. визнав молодих людей винними «у виготовленні, зберіганні та розповсюдженні наклепницької літератури, проведенні антирадянської агітації в усній формі» і засудив до різних термінів ув'язнення у виправно-трудовах таборах суворого режиму.

Дізнавшись у лютому 1968 р. проте, що ув'язнені за політичними статтями І. Кандиба, І. Гель, Л. Лук'яненко, М. Масютко, М. Горинь підготували більше 20 антирадянського

²⁴ ГДА СБ України, колекція документів.

змісту документів, Петро Шелест не вагаючись підтримав ініціативу КДБ УРСР:

«Для припинення каналу передачі антирадянських документів за межі виправно-трудового табору просити КПРС дати вказівку міністерству охорони громадського порядку СРСР про перегляд існуючого в Дубровному ВТТ режиму утримання ув'язнених та побачень з родичами»²⁵.

Монополізувати право на свободу слова, максимально обмежити обговорення дражливих суспільно-політичних проблем Петро Шелест прагнув домогтися і в молодіжному середовищі. У щоденнику за 11–18 квітня 1968 р. він залишив запис такого змісту:

«Особливу увагу треба звернути на стан справ у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка. Тут, як і раніше, немало непорозумінь, політичних ухилів, поширення різного роду листівок і прокламацій. І все це робиться не з боку студентів чи викладачів, а з боку сторонніх відвідувачів, оскільки в університет є вільний доступ. Прийнято було рішення обмежити вільне відвідування приміщення університету»²⁶.

Таким чином, наведені факти дають підстави стверджувати, що постать Петра Шелеста не варто оцінювати однозначно, добираючи до його політичного портрету лише епітети на кшталт «партійний націоналіст», «націоналістичний ухильник», «націонал-комуніст». Разом з тим, слід визнати, що роки (1963–1972) перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста позначені найвищим піднесенням автономного курсу українського керівництва в другій половині ХХ століття.

На основе дневниковых записей, архивных документов исследуется отношение первого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста к охране памятников, инициатив украинской интеллигенции в области культуры, диссидентского движения в УССР.

Ключевые слова: П. Шелест, диссидентское движение, охрана памятников.

²⁵ ГДА СБ України, колекція документів.

²⁶ Там само.

Based on the diaries, archival documents explores the relationship first secretary of the Communist Party of Ukraine Pyotr Shelest for the protection of monuments, the initiatives of the Ukrainian intelligentsia in the areas of culture, the dissident movement in Ukraine.

Key words: P. Shelest, the dissident movement, protection of monuments.

Михайло НЕМОВ*

Висування кандидатів до рад депутатів трудящих різного рівня в УРСР як один із методів контролю за українським суспільством (друга половина 1950-х – 1980-х рр.)

У статті автор досліджував процес висування кандидатів до Рад УРСР в другій половині 1950-х – 1980-х рр. Акцентувалася увага на ролі місцевих комітетів КПРС–КПУ у визначенні критеріїв для кандидатів у депутати, їх підборі та участі у виборчій кампанії.

Ключові слова: кандидат у депутати, виборчі кампанії, місцеві Ради, ідеологія виборчої кампанії.

Концептуальним чинником розвитку радянського виборчого права виступала теза В. Леніна про неприйнятність парламентаризму як моделі організації політичної влади. Тому впродовж тривалого часу в радянській державі відбувалася лише імітація виборчих процедур. Жорстка владна вертикаль передбачала призначення лише довірених людей на відповідальні посади. У цій ситуації особиста відданість частіше переважала професійні якості. Однак наявність кількох угруповань у Комуністичній партії, інтереси яких визначалися у відповідності до вподобань їх політичних лідерів, поступово руйнувала монолітність партії загалом, створювала передумови для масштабної критики опонентів, що зазнали поразки. Виборчі процедури в такій ситуації часто використовувалися

* Немов М.М. — член правління Національної спілки краєзнавців України.